F E R I A E

VARSAVIENSES

SIVE QVAE VACANS AB ACADEMICIS LECTIONIBVS SCRIBEBAT
MENSE AVGVSTO ANNI MDCCCXX

SEBASTIANVS CIAMPI

DOCTOR PHILOSOPHIAE

IN R. VARSAVIENSI LIT. VNIV. PHILOLOGIAE PROFESSOR. IN PISANA LIT. LAT. ET GRAECARVM
PROFESSOR EMERITVS
PROFESSOR HONORARIVS IMP. VNIVERSITATIS VILNENSIS. SOCIVS ATHENAEI ITALICI
SODALITIORVM LIT. ANTIQVARIOR. LONDINENSIS
SCIENT. TAVRINENSIS. HERCVLANENSIS. PVLCR. ART. FLORENTINI. LVCENSIS
PISTORIENSIS. LIBVRNENSIS. VALDARNENSIS
ANTIQ. PROF. COLL. FLORENTINORVM ROMAE ET CONSERV. MONVMENT. PVLCR. ART. PISIS
CANONICVS INSIGNITVS SANDOMIRIENSIS
EQVES SANCTI STANISLAI ET ALIORVM ORDINVM

M E D I O L A N I

EXCVDEBAT SOCIETAS TYPOGRAPHICA CLASSICORVM ITALIAE SCRIPTORVM

M. DCCC. XX

IOANNI LABVSIO

IVRISCONSVLTO BRIXIANO

VIRO ERVDITISSIMO COLLEGAE SVO

SEBASTIANVS CIAMPI

Libellvm istum ad Te, qui *soles meas aliquid putare nugas*, mitto, ut, si tantum otii habueris, legas; et de illo quidquid visum erit, κατὰ παρρησίας ad me velis referre. Cur autem illum scripserim accipe paucis. Nostis *Ferias Varsavienses* illas meas, quas in manus hominum emisi anno ab hoc tertio. Irrepserunt incuria typographi nonnulli errores. Namque obstaculis multis, quae novo in his terris homini occurrerunt, ne quemadmodum optaveram exempla emendarem prohibitus fui. Quum vero scirem nostris moribus, si plura nitent in opere, doctos viros non paucis offendi maculis, haud multum inde molestiae animo insedit. Attamen ingrato experimento didici fuco liturae magis, quam totius operis summae, (quod e renata ephemeridon quasi in morem sine multa cura calamus effuderat) mihi fuisse incumbendum. Statim insurrexerunt litterati viri ejus generis, qui aucupia verborum, et litterarum tendiculas persequuntur, et qui acutius, atque acrius vitia, quam recta vident: ita ut quidquid est in quo offenduntur, id etiam illa, quae laudanda sunt, obruit. Hi vitio mihi tribuerunt scripsisse praepositionem AB integram, quando littera consonans excipiebat. Praeterea, quod ad gustum, quem dicunt, latinitatis pertinet, non eadem illis ac ceteris opinio est.

Putant enim et urbane et pulchre scribere latine si phrases selectissimas undique conlatas in suam inserant scripturam, ad instar musivi operis, et si periodo multo oleo delibuta, calamistris cincinnata per sonoros verborum circuitus demulceant aures. Contra vero qui latine scribendo summam laudem adepti sunt tum apud veteres, tum apud recentiores, auream quamdam norunt facilitatem, quae summopere difficilis cum sit, nullis continetur praeceptis, sed multa scriptorum optimorum lectione nobis eam possumus comparare; in qua, licet quaedam verborum sit transpositio, adeo tamen latet, ut vix agnoscas naturalem nexum grammaticae syntaxis esse interruptum. Quinimmo ita censeo, ut, quemadmodum in pictura splendidi colores, et in opere musivo praetiosi et nitentes lapilli non operis pulcritudinem soli constituunt, si deest illa, quam dicunt, harmonia, concordiave partium et colorum: ita in arte scribendi, phrases elaboratae, atque exquisita vocabula non sola stilum vere latinum efficiunt, si deerit illa, quam Tullius vocat, urbanitas. Immo quod in artibus servant illarum periti, qui non omnia ad unguem perficiunt, sed ex parte aliqua studiose neglecta, ex insparsis huc illuc minimis maculis id adsequuntur ut magis placeant, quae praecipua sunt; eodem modo minus comptae phrases, quas aliquando non ingrata fudit incuria, nativae sermonis latini elegantiae minime officiunt, dummodo sit stili urbanitas, et vere latina syntaxis. At inquiunt, quis erit et quotus ille judex, qui de urbanitate, et intimiori latinitatis sensu statuet, cum praeter puritatem elegantiamque vocabulorum, unusquisque pro libito suo judicet sive Italus et Gallus, sive Germanus et Anglus in scribenda lingua demortua? Talia qui effutiunt, pro nihilo maximum adjumentum habent, quod ad urbane et polite scribendum experiuntur ii, qui aures multa lectione praestantissimorum auctorum subactas habent, et assuetas fecerunt sensui verae latinitatis, ut si duriusculum aliquid, vel minus apte conjunctum, vel longe distractum in

verborum collocatione sit, melius intelligunt, sentiuntque, veluti periti musices, quam cur non placeat offendatque, valeant demonstrare. Praeterea (sed in hoc plures eorum qui Itali non sunt adversarios fortasse inveniemus) si qui veterem sermonis latini urbanitatem, et sensum adsequi adhuc possunt minori laboris impendio, nos Itali profecto sumus; tantam enim italica lingua conjunctionem habet cum latina, ut qui latinis italicisque litteris est apprime eruditus, non raro utrumque sermonem, gustum sapere utrumque observabit; idque saepius in optimae notae scriptoribus, quam in deterioribus; optimi enim scriptores italici stilum suum optimis latinorum conformare conati sunt; nihil autem dico de naturali similitudine utriusque linguae; qua fit ut promptius Itali, quam ceteri, latine discant, et sensu quodam, dixerim quasi nativo, singulorum verborum significationem extiment, atque pervadant; quod id ipsum de Graecis quantum attinet ad veterem et hodiernum Graeciae sermonem (illum inquam, qui apud eruditiores in usu est) dictum velimus. At urgent: non is nobis est vere latini sermonis peritus, qui in usu vitae communis illo non utitur, loquiturque de omnibus latine, aeque ac si nativa lingua sibi fuisset latina. Multa, eoque profecto eximia, sunt, quae contra hunc errorem attulerunt doctissimi viri. Itaque ne Athenas noctuas, et Samum vasa portare videar, illos dimittam (quoniam Grammaticorum apud eos maxima est auctoritas) ad eximium Grammaticum Sanctium, qui in libro quem inscripsit *Minervam* hanc opinionem falsam demonstrat, et prorsus explodit.

Cum igitur litterati illi viri minus recte judicent de natura et indole stili latini, stomachentur necesse est scripta illorum qui ab eorum schola recedunt, et, quod pejus est, pro tribunali sedentes id omne vituperent atque traducant, quod suis doctrinis non quadrat; et ita malum gustum, veluti Palladium, tuendo

et promovendo, irritam reddunt operam ab aliis meliori methodo in scholis constituendae navatam (1).

Ut igitur, ex objectis propositis, illud tantummodo refutarem quod speciosius videtur, utpote Grammaticorum praecepto innixum, *de diversa ratione scribendi* AB *vel* A *pro diversa litterarum natura in principio verbi insequentis* Lucubratiunculam istam conscripsi, non eo sane consilio quod ipsos mentem esse mutaturos confiderem, sed ut adolescentes, apud quos non minima illorum esset auctoritas, scirent *quatenus auctoritati fides est adhibenda*. Ceterum perge, ut facis, mi Labusi, clarescere in dies scriptis tuis, doctis mehercule et laboriosis: Italiam cole, et in ista luce vive; *omnis enim peregrinatio*, scribebat Tullius (lib. 2 ad Fam., ep. 12), *quod ego ab adolescentia judicavi, obscura et sordida iis, quorum industria Romae potest illustris esse*. Vale.

Dabam Varsaviae idibus junii an. MDCCCXX.

(1) Contra id genus hominum litteratorum haec habet Angelus M. Durini in praefatione in opera poetica Simonis Simonidae ab se Varsaviae edita et illustrata anno 1772. « Audio quosdam viros in pretio hic esse qui apud meos Italos ne centuriatis quidem « comitiis suffragium ferunt. Haec major est calamitas, quam si omnino litterae non « extimarentur. Nam quid isti latinitatis tortores, et gratiarum praeter glandem in « Heliconа illa sylva legunt, aut quod umquam ex felici arbore nitidius pomum de- « cerpunt, quod in ipsorum scripta tamquam in agri maciem translatum continuo non « emarcescat? » Non ita Phinei dirae, immundaeque volucres

Diripiuntque dapes, contactuque omnia foedant
Harpyiae,

VIRGILIVS Æneid. lib. 3. *v.* 227.

ut isti in Musarum convivio bellissimum quodque corrumpunt, et contactum ore nectar sordida vappa et cerevisia commutant . . . . quorum ego de vini hungarici vetustate judicantium sententiam sequi malim quam de poeseos latinae gustu et sapore judicantium.

De incerta Grammaticorum auctoritate ac de varietate orthographiae apud Latinos praesertim in scribenda praepositione AB *quando excipitur ab littera consonanti*

DIATRIBA

AD HENRICVM NEPOTEM

Qvamqvam in singulis vel artibus vel disciplinis, Henrice fratris fili, magnam tibi afferent utilitatem praecepta, seu regulae, quas dicunt, ab eruditis hominibus constitutae: attamen semper putavi non ita praeceptis et regulis esse fidendum, ut illis, tamquam anchorae, oporteat firmiter adhaerere. Frequens enim optimorum lectio auctorum ostendit non inficete dictum ab Castruccio Bonamico, polito illo latinitatis auctore, qui cum aliquando error grammaticus ab imperito quodam sibi exprobrari audivisset — *Nosco Caesarem*, iniquit, *ignoro grammaticam* — Et re quidem vera, si qui falsa tradendo praecepta peccarunt umquam, Grammatici, prae ceteris, hoc laborare vitio deprehenduntur. Itaque Te litterarum tirocinia ingredientem, in quibus copia praeceptorum solet esse magna, monitum statim volui ne tantum praeceptis nudis, putisque concesseris, ut posthabita Scriptorum optimorum lectione, spem animo concipias fore ut unice sequendo praecepta ad culmen sapientiae progredi possis. Quoniam vero in eo stadio curris in quo latinae linguae traditur institutio, proinde quibusdam exemplis ab una latinitate petitis rem ita se habere paucis demonstrabo. At nolim accusationem istam contra praeceptorum auctores ac magistros a me credas primitus institutam. Audias M. Tullium Ciceronem in libro *de Oratore* scribentem: *atque hic illud videndum est, in quo summus est error istorum magistrorum, ad quos liberos nostros mittimus, non quo hoc quidem ad dicendum magnopere pertineat,*

sed tamen ut videatis, quam sit genus hoc eorum, qui sibi eruditi videntur hebes, atque impolitum (1). Et in epistula ad Lentulum (2) declarat librum illum suum *de Oratore ab communibus abhorrere praeceptis.* At quam se gerant absurde Magistri, qui pueros de recta loquendi scribendique ratione, veluti Pythia e tripode, e grammaticali subsellio praecepta docent, quin una subigant puerile ingenium usu, lectione, litteris, patet ex libris hominum eruditorum, qui cum probe intellexerint non omnia posse comprehendi praeceptis, nequidem illis, quae vera sunt: plurima collegerunt exempla, quae non regulis continentur, sed usu recepta sunt apud graecitatis et latinitatis optimos auctores quoscumque. Hinc et Sextus Pompeius Festus *de verborum significatione:* Nonius Marcellus *de proprietate sermonum:* aliique, alios hujus generis libros apud Antiquos scribere susceperunt. E recentioribus vero Andreas Alciatus veterum Jurisconsultorum defensionem adgressus est contra Vallam Laurentium, qui in suo *de elegantiis libro* quaedam Jurisconsultorum vocabula carpserat, fautoremque invenerat Franciscum Floridum Latinum; hos deinde sequutus Valla Junior Nicholaus librum edidit *de rebus dubiis non satis probatae latinitatis, aut non ex recepta significatione vel contra Grammaticorum regulas;* hic autem nactus est adversarium subacti virum ingenii Bynkershoekium in ejus *Romani Juris observationibus* (3). Verum, omissis aliis, Franciscum Vigerum sufficit meminisse, qui *Idiotismorum graecę linguae delectum* fecit, qui delectus secundis aliorum doctorum hominum curis adauctus iterum iterumque typis impressus est. Horum itaque opera et studio, monumentisque sive scriptis sive inscalptis de die in diem repertis, ac lectione perdiligenti auctorum omnium latinitatis, est manifestum quam temere faciant qui statim clamitant: O bone non recte dicis hoc vel illud: barbarum olet: contra regulas dictum, vel certe contra majorem numerum exemplorum. At quaeso, sodes, quot exempla, tamquam suffragia, jus civitatis asserunt voci latinae? non ne ut peregrinitas absit unum alterumve probatissimi auctoris satis profecto est? quid vero si decem, si centum, aut mille?

Jamdiu apud Grammaticos praeceptum viguit *de usu reciprocorum;*

(1) De Orat. lib. 2. cap. 31.
(2) Ad Fam. lib. 1. ep. 9.
(3) Opuscula varia de Latinitate Jurisconsultorum veterum junctim edidit et animadversiones adjecit Carolus Andreas Dukerus. Lugduni Batavorum apud Joannem Wandenlinden Juniorem 1711.

atque ita insanuit, prae ceteris, Valla, ut damnarit hoc Ovidii: *Respice Laërten ut jam sua lumina condas;* et alterum Salustii: *Nolite hunc judicare ex operibus suis.* Verum postquam diligentior auctorum lectio monstravit non solum in primis et secundis at etiam in tertiis personis optimos latinitatis auctores ita loquutos, praeceptum hoc exolevit; hodieque nisi amphibologiae vitium plane sit, nemo est qui Grammaticorum praecepto illo uti velit.

Sed age nunc in praeceptum aliquod inquiramus quod examini severiori subjectum huc usque non sit. Grammatici vetant ne praepositionem AB quum excipitur ab consonante scribas integram, at jubent scribi imminutam littera B; secus autem cum excipitur ab vocali. Postquam vero acutiores nonnulli observarunt integram saepe scribi in melioris notae auctoribus vel ante litteras consonantes, tunc modum aliquem praescripserunt generali praecepto, concedentes non quidem ante omnes, sed ante quasdam consonantes integram posse scribi. AB, iniquiunt, *ponitur ante vocales*, AB *homine*, AB *amico: quamquam etiam ante* ALIQUAS *consonantes*, AB *nullo*, AB *senatu*, AB *legatis*, AB *Romanis*, AB *Jove* ecc. A *vero ante litteras consonantes; veluti* A *tergo*, A *fronte*, A *lateribus*. Clarissimus quoque Forcellinius, quamquam statuat vocibus praeponi iis, quae incipiunt ab vocali, non tamen dissimulat *aliquando* etiam ab consonante incipientibus esse praemissam. Nollem vero doctissimum virum eo usum esse vocabulo *aliquando*, cum *frequenter* apud optimos auctores praepositio AB integra ante consonantem litteram scripta inveniatur. Demum vir apprime eruditus apud Germanos *Schellers* in *Lexico latinitatis* quam plurima exempla congessit ab optimis petita Scriptoribus, ut monstraret quibuscumque sine ullo discrimine consonantibus esse praemissam. Verum qui hac in re contra Grammaticos plus minusve disputavere ad auctoritatem codicum, aut librorum typis impressorum, veluti ad sacram aram, se receperunt, nec injuria mehercule! Attamen tot vicissitudines experta sunt veterum auctorum scripta, librariorum vitio, et emendantium ignorantia sive etiam audacia, maxime Grammaticorum, ut non raro depravata potius quam emendata dicenda sint. Exemplo est luculentissimo hujus sive inscitiae, sive audacie versus undecimus Odae XIV libri tertii Carminum Horatii. Scriptum erat in codice pervetusto *maled ominatis parcite verbis.* At male feriati vetustatis emendatores, explosa littera *d*, maluerunt scribere *male Ominatis*, repugnante versus mensura propter elisionem litterae *e* per insequentem vocalem o. Alii vero multo ausi pejora *male nominatis*

emendavere. Eodem pacto ex *Tibid illuxisse* apud eumdem Horatium fecerunt *Tibi diluxisse.* Quam invita Minerva utraque facta sit emendatio patet ex vetusto Latinorum usu; in plurimis nempe verbis *d* ultimam addendi, ut est ab Quintiliano observatum (1), et monstratur in columna rostrata, quae fuit Duilio in Foro posita, qui mos viguit apud Italos usque ad saeculum XIII; ut e monumentis illius aetatis apparet (2). Contra codicum excriptores saepe questi sunt viri litterati, quos inter Cassiodorus vel ab saeculo sexto, praecipue vero Franciscus Petrarca saeculo XIV sunt recensendi. Juverit ad hanc rem confirmandam afferre, quae nuper scribebat Cl. Franciscus *del Furia* Bibliothecae Laurentianae apud Florentinos Curator et linguae graecae Magister « L'ignoranza de' copisti è caduta in « sospetto meno di quello che avrebbe meritato; imperciocchè alcune ec« cezioni, alle quali hanno dato luogo quegli scrittori in fatto di regole « grammaticali ... lungi dall' essere state nell' intendimento di essi, non « furon osservate se non per colpa della balordaggine di chi le scris« se (3). » Non temere igitur acquiescendum neque librorum, neque eorum, qui illos emendarunt, fidei; sed multo opus est judicio, ac tum veteris orthographiae, tum linguae de qua instituitur quaestio, multa et perdiligenti notitia. At si veterum librorum testimonio inscriptorum lapidum testimonia respondeat, sanus quilibet obsequatur necesse est. Hoc itaque consilio tot lapidum diversarum aetatum ad calcem hujus disputationis exempla ponam, quot satis erunt ad confirmandum tum vetustos libros, tum lapides in id mirifice conspirare, ut demonstrent AB ante litteras consonantes quascumque positam omni aetate fuisse. At si quis lapidum auctoritatem parvi pendat vel quia ab rudioribus inscriptiones illae profectae videantur, vel ab ignaris omnino hominibus, quales ut plurimum sunt lapidum scalptores, impressae dicantur, vehementer errat. *Neque sane*, iniquit Cl. Morcellius, in hoc litterarum genere facile princeps, *exempla desunt vel eorum qui cum essent ipsi litterarum hoc genus rudes operam et studium egregii scriptoris requisiverunt; vel eorum, qui quamquam litterarum gloria florerent, Inscriptiones tamen a se confectas non ante proposuerunt, quam aliorum essent judicio comprobatae ....*

(1) Instit. lib. 1. cap. 7.

(2) In Dantis poemate legebatur (Inf. can. 34. v. 113.) *ched è opposto a quel che la gran secca.* At Pater Lombardi perperam emendavit *ch' è opposito.*

(3) V. Bibliot. Italiana N.° 24. pag. 330.

Jam vero utut Inscriptionum auctores prope omnium temporum qui nunc extant, ignoremus, illud tamen certum exploratumque est doctissimos viros in hoc se genere litterarum aliquando exercuisse. Inscriptionum auctores et Julium Caesarem, et Caesarem Augustum facit Velius Longus Grammaticus: ... quid de M. Tullio dicam? .... multos ab eo titulos in villis suis ac maxime in Tusculano ... ad loci ornamentum et ad posterorum memoriam positos esse arbitror ... Sed commemoranda potissimum Trajani Augusti, quam Dio celebravit in pangendis inscriptionibus magniloquentia ... Ceterum Trajano praeferendum jure dixeris, qui eum consequutus est, Hadrianum, quippe quem equis etiam et canibus suis epitaphia aliquando condidisse accepimus. Columnam ab eo prope Mantineam ad Epaminondae sepulcrum erectam, in qua incisum epigramma ab eodem conscriptum, tradidit Pausanias! Inscriptionem item pro Voconii poetae amici tumulo confecisse testatur Apulejus (1).

Quamvis autem veterum librorum et lapidum consensu tota dirimi possit contentio; attamen quum librariorum arbitrio multa, multa ab scalptoribus ipsis, quod ad orthographiam pertinet, aliter ac auctor initio scripserat, expressa fuisse quispiam pervicacius, quam par est, fortasse opinabitur: ideo rem altius ad examen revocare libet, in primam praepositionis AB originem inquirendo, ejusque varium per varias aetates usum apud latinitatis auctores, proponendo; quantum licet ex voculae hujus non tantum scriptura, sed etiam ex verbis eorum qui de orthographia veterum Latinorum loquuti sunt.

Itaque praepositionem AB deductam esse ex ἄπο sive ἀφ' Graecorum, nemo inficiatur. At, bene, inquiunt, esto: igitur quemadmodum apud Graecos nunc ἄπο nunc ἀφ' pro diversitate litterarum insequentium scribi solet, sic apud Latinos et AB et A scribendi usus fuit, prout vocalis, aut consonans sequeretur. Atqui non ego repugno id saepe factum, quod ipsi contendunt: sed non semper, non necessario: immo in ea sententia sum ut opiner antiquiores AB libentius quam A scripsisse, consonante insequente. Qui vero secus faciundum putant propter euphoniam, non vera dicunt; exemplis enim innumerabilibus confirmatur litteram *b* fuisse praemissam consonantibus quibuscumque in praepositionibus *sub* et *ob*; quamvis ad evitandam cacophoniam, quam objiciunt delicatiores illi,

(1) Morcelli, *De Stilo Inscriptionum*, lib. 2. in Prolegomenis.

scribi potuerit *subter*, *propter*; pro *sub* et *ob*: si ergo absque convicio aurium, vel absque nota rusticitatis scripsit Caesar *sub primam aciem* (1) Livius, *ob bellum* (2), Justinus, *sub belli denunciatione* (3) et alii dixerunt *ob pavorem*, *ob mulierem*, *ob merita ejus*, *ob Romam*, *ob Trojam* etc. (4) cur dicere puducrit *ab prima acie*, *ab bello* etc. hercle non video; praesertim cum auctoritas exemplorum in libris et in lapidibus frequens occurrat.

At quid ego analogiam, et librorum lapidumque auctoritatem? Valeat, inquiunt, rudis antiquitas, valeat indocta consuetudo. Legas quae scripsit M. Tullius Cicero *in Oratore* suo cap. XLVIII. — *Una praepositio est* ABS; *eaque nunc tantum in accepti tabulis manet; ne his quidem omnium; in reliquo sermone mutata est* —

Verum talia objiciendo fucum imperitis faciunt, non iis qui falsas codicum lectiones ab veris germanisque distinguunt. Ibi enim pro ABS, esse restituendum AB nemo non videt; prosequitur enim Cicero: *nam* amovit *dicimus*, *et* abegit *et* abstulit, *ut jam nescias* AB *ne verum sit*, *an* ABS. *Quid si etiam abfugit turpe visum est*, *et abfer noluerunt*, *aufer maluerunt?* EX usu *dicunt et* E republica, *quod in altero vocalis excipiebat*, *in altero esset asperitas*, *nisi litteram sustulisses: ut*, exegit, edixit: *adjuncti verbi primam litteram praepositio commutavit*, *ut*, subegit, summutavit, sustulit.

Sed verba haec Ciceronis non eo spectant ut semper AB cum vocalis non excipit per A seu scribatur, seu proferatur; quin immo vult eos carpere, qui nimium operose de antiquitate emendanda solliciti erant, quibus morem gerendum in omnibus non putabat. *Quid quod*, iniquit, *sic loqui:* NOSSE, IVDICASSE *vetant:* NOVISSE, *jubent*, *et* IVDICAVISSE? *quasi vero nesciamus in hoc genere et plenum verbum recte dici*, *et imminutum usitate. Itaque utrumque Terentius ..... licet utare utroque.* Praeterea est observandum inter ea, quae ferre non poterant aures illorum hominum fuisse praepositionem EX ante litteram consonantem, ut dicerent *ex* usu, et *e* republica, *exegis* et *edixit*; non autem aeque molestum illis fuit dicere AB senatu, AB Romanis etc., secus enim in exemplum tale

(1) De bello Gall. lib. 1. cap. 24.
(2) Lib. 1. cap. 9.
(3) Lib. 18. cap. 6.
(4) V. Inscription. apud Gruterum ind. c. XV.

quidquam attulisset Cicero, quemadmodum observavit in *ab*fugit et *ab*fer, eos scilicet maluisse *au*fugit et *au*fer, et pro *submutavit*, *substulit; summutavit* et *su*stulit; in ceteris autem contenti si *Abs* non audivissent; praesertim in verbis adjunctis. Quomodo tamen cumque illis videretur, certum est M. Tullium cordi plurimum habuisse, aeque ac illi, ne extremorum verborum cum insequentibus primis concursus aut hiulcas voces efficeret, aut asperas; attamen ab iis non abstinuit quae in universum displicebant delicatioribus; scripsitque fere semper (quantum possumus ex vetustis exemplaribus judicare,); scripsit, inquam, fere semper *ex* quibus, *ex* senatusconsultu, *ex* majore, *ex* minore, *ex* persona, *ex* tuis litteris, *ex* scripto testamento, *ex* republica (1) nullo respectu asperitatis quam illi vitare putabant dicendo *e* quibus etc. Item neque puduit illum scribere *ab* Rodio tibicine-*ab* nullo-*ab* quoque-*ab* senatu-*ab* scaena-*ab* re-*ab* forensi contentioue-*ab* Lucio Aruntio-*ab* re-*ab* reipublicae custodia-*ab* liberti filio-*ab*soluto Scaevola-*ab*surdum-Catone *ab*soluto-*ab*fuerunt-*ab*sit-*ab*dita-*ab*ste; quorum pleraque in ipso libro cui titulus est *Orator* inveniemus, in quo de verborum suavi et eleganti constructione disputat, simulque contrarium ponit eorum, quae recentiores servanda jubebant. Hinc ergo patet mediam Tullium esse viam ingressum; quod plane quadrat his quae declarat in libro de Oratore tertio, cap. x. *Sunt enim illi veteres omnes prope praeclare loquuti, quorum sermone assuefacti qui erunt, ne cupientes quidem poterunt loqui nisi latine; neque tamen erit utendum verbis iis, quibus jam consuetudo nostra non utitur, nisi quando ornandi causa, parce, quod ostendam; sed usitatis ita poterit uti, lectissimis ut utatur, is, qui in veteribus erit scriptis studiose et multum volutatus.*

Tenes ego, Henrice, mentem Ciceronis quod ad emendatores illos antiquitatis, simulque intelligis praepositionem AB, ipso probante M. Tullio, posse tum in verbis junctis, tum ante nomina excipi sine reprehensione ab litteris consonantibus quibuscumque. Collocationi huic adstipulatur antiquitas, respondet usus optimorum scriptorum Tullii, Sallustii, Caesaris, Livii, Plauti, Terentii, Virgilii et ceterorum; demum accedit lapidum auctoritas.

Atque hic non ingratam puto fore disquisitionem de tempore quo praepositio AB ante litteras consonantes pro *integra* scribi coeperit diminuta.

(1) De Orat.

Primum itaque satis patet diminutionem praepositionum EX et AB introductam fuisse Ciceronis aetate. Viguit enim apud quosdam opinio, ita voces esse scribendas, ut in ore sonabant, in quorum numero et Caesarem Augustum fuisse tradit Svetonius his verbis: *etenim ille orthographiam, idest formulam, rationemque scribendi a grammaticis institutam non adeo custodivit, ac videtur eorum sequi potius opinionem, qui perinde scribendum ac loquendum existimant; nam quod saepe non litteras modo, sed syllabas aut permutat, aut praeterit, communis hominum error est.* Eamdem sententiam sequutus est Quintilianus: *Ego sic scribendum quidquid judico quomodo sonat: hic enim est usus litterarum ut custodiant voces, et veluti depositum reddant legentibus* (lib. 1. cap. 2.).

Hoc autem vere quadam ex parte, non ex integro dicebatur: namque abusus et corruptela sermonis hinc facile possunt oriri; quum saepe variet sonus vocabulorum etiam apud eas gentes, quae praeclare loqui existimantur; ideo, si scribantur quomodo verba sonant, varia semper erit scriptura. At quoniam, ut inquit Tullius, *impetratum est a consuetudine ut peccare suavitatis causa liceret;* adeo invaluit apud quosdam usus scribendi voces perinde ac in ore sonabant, ut littera M, quae perobscura in extremis vocibus erat, non solum ab Verrio Flacco, inventa nova littera, scribebatur, et Cato Censorius illam supprimeret in extremis vocibus; sed ita adauctus est neglectus litterae in extremis vocibus, ut scalptores lapidum sonum sequuti, cum sapientiam sermonis, sive orthographiae veritatem ignorarent, modo nullam sculpserint ubi debuisset apponi, modo posuerint ubi inutilis et contra declinationem nominis erat; ideo in quibusdam lapidibus legitur

Herculi invicto sacrum pro salutem

Et

Minervae libenter dedit pro salutem suam (1)

Unde nam factum, quaeso, ut monstra tot verborum in optimae notae auctorum libros ab antiquissima aetate irrepserint, nisi propter rationem scribendi verba ut in ore sonabant? Hinc (quod refert Quintilianus ipse) *recipiem* pro *recipiam* apud Catonem; et alia hujusmodi apud alios a Festo notata; veluti *cupiret* pro *cuperet*, *fulgit*, *possint* pro *fulget*, *possent*. Quid non et Cato Censorius *dicam* et *faciam* dicem et facem

(1) Grut. pagg. 46. n. 9; 94. n. 12.

scripsit? (1) Haec itaque et alia multa ab imitatione sonus quo vocabula proferebantur credo profecta non secus ac saeculis VII et VIII invenimus *mercide* pro *mercede*, *alico* pro *aliquo*, *resedire*, *soledi*, *voluéret*, *uvi*, *fece*, *sia*; pro *residere*, *solidi*, *voluerit*, *ubi*, *fecit*, *siet*, et alia sexcenta in monumentis ejus temporis.

Propter consuetudinem igitur scribendi voces ut in ore sonabant, orthographiae scientia paullatim illa amissa est apud majorem hominum partem, ne exceptis quidem librariis, qui libros excribendo victum quaeritabant, ut affirmat Cassiodorus in libro *de Orthographia et divina lectione* cap XII. Haec sane potissima causa fuit, qua latinitatis non dicam decus et elegantia, sed certe nativa forma exolevit.

Quemadmodum non solum littera M, sed aliae quoque consonantes, inclinante latinitate, obscurius proferebantur, vel erant omnino suppressae: hoc praecipue factum esse in littera B non est dubitandum. Cum enim usus in dies increbresceret scribendi voces ut in ore sonabant, librorum excriptores pro eorum aetatis more, multoque magis ex arbitrio suo, non raro scripsisse A pro AB jure suspicari quis potest; quamquam non negamus in lapidibus et in libris idipsum factum aliquando esse ab eo usque tempore, quo coeperint vel eruditi homines ita scribere quomodo pronunciabant; quod etiam de praepositione EX dictum velimus. Attamen arbitrio librariorum multa esse in veterum auctorum scriptis mutata non dubitamus. Ex. g. in libro v. M. T. Ciceronis in Verrem §. 65 legitur: *in lautumias Syracusis a te esse conjectum*, et paulo post: *Syracusis abs te in lautumias esse conjectum.* Quis, rogo, non videt in utroque loco esse legendum vel *a Te*, vel *abs Te?* Quod igitur eadem vox eodem in loco, tam brevi intervallo, varie scripta sit, arbitrio librarii puto esse tribuendum: innumera vero sunt exempla, e quibus Tullium scripsisse *abs Te* non *a Te* statuere licet. Ceterum, optima vigente latinitate, minime dubitandum est scriptam aeque fuisse integram praepositionem AB tum ante consonantes, tum ante vocales, quemadmodum in hoc M. T. Ciceronis loco libri v in Verrem §. 30: *cum constaret istud Syracusis* ab *nullo visum esse archypiratam* ab *omnibus desideratum.* Paullatim vero, ob supra allatas rationes, antiqua scriptura modo servata est, modo neglecta, usque dum, recentiori praecipue aetate, quod a paucioribus antiquitas fiebat, ab universis, fere, servatum est. Hinc antiquiores codices, quos vocant, et

(1) Quint. lib. 1. cap. 9.

auctores, Plautus, Terentius, Cicero, Livius etc. (et is quidem semper, ceteri inconstantius) veteri orthographia hujus voculae utuntur, quam inconstantiam in librariorium culpam libentius rejicio; reliqui autem auctores latinitatis inferioris aevi recentiorem exhibent orthographiam; quamquam et in illis vetustioris exempla non desunt. Contrahentes igitur vela statuamus non esse adquiescendum praeceptis et regulis Grammaticorum plus quam oporteat, recentiorum paesertim, qui saepe librariorum arbitria et sphalmata fundamento ponunt sive praeceptis, sive exceptionibus suis; et illud *generale* declarant et *firmum*, quod varie non solum apud varios, sed apud eosdem auctores est usitatum. Itaque certa praecepta habentor illa, quae observatione perdiligenti, multaque lectione invenerimus confirmata optimorum auctorum usu, in libris illis, de quibus eruditus prudensque judex suspicionem conceperit nullam, atque indubio veterum testimonio vel in ipsis lapidibus aeneisque monumentis melioris aevi probata sint.

Hec omnia sunt in disputatione nostra: negant enim recte scribi AB ante litteras consonantes quascunque? innumera omnium aetatum exempla tum in libris, tum in lapidibus monstrant id posse jure amplissimo fieri, consentientibus M. T. Ciceronis sententia et usu contra quosdam novitatis amicos, qui veterem orthographiam sono pronunciationis aptandam esse putabant. Pronunciarint itaque, si libet, aliquando non solum *a* sed *af*, et *av* (1), quoniam hujus pronunciationis neque scripta, neque insculpta desunt exempla; attamen qui volet recte scribendi rationem sequi, et usui sapientiorum haerere, AB scribat indesinenter necesse est. Hanc igitur, Henrice, Lucubratiunculam Tibi non inutilem spero futuram: abhorret enim ab communibus praeceptis, et omnem antiquorum rationem de usu scribendi voculam AB ante oculos brevi proponit. Si quis autem ex grege litteratorum quorumdam libellum istum flocci faciet, quia farrago in eo non est rerum undique collectarum, et eruditionem congestis sine fine auctoritatibus mirabilem non ostentat: audiat, quisquis ille est, M. T. Ciceronem: *in omnibus rebus videndum est quatenus, et si enim suus*

(1) De hac pronunciandi ratione testimonium habemus in inscriptione lapidea: *af vobis* apud Ursinum *in senatusconsultu* etc.

Av scribitur in monumento saeculi VIII — *qualiter* av *ipso piissimo et a Domino conserbato Domino Astolfo Rege* etc. V. Doc. 44 anni 755 inter Dissertationes Lucenses. Lucae 1814.

cuique modus est, tamen magis offendit nimium, *quam* parum; *in quo Apelles pictores quoque eos peccare dicebat, qui non sentirent quid satis esset* (In Oratore cap. XXII).

Exempla quaedam ex antiquorum auctorum libris, inter innumera quae possunt afferri, hic proponuntur.

AB COLONIS (Livius lib. 10. c. 14.)
AB CLASSE (Id. 21. c. 21.)
AB CLVSINIS (Idem.)
AB DVCIBVS (Tullius in Verrem lib. 5.)
AB DIIS (Livius lib. 1. c. 13.)
AB FORENSI CONTENTIONE (Tull. De Orat. lib. 3. c. 11.)
AB GRAECA LINGVA (Varro lib. 4. c. 10.)
AB NVMA (Liv. lib. 1. c. 13.)
AB NVLLO (Tull. in Verrem lib. 5.)
AB LVCVMONE (Livius.)
AB LAVINO (Idem.)
AB LICTORE (Idem.)
AB LIBERTI FILIO (Tullius De Orat. lib. 1. c. 39.)
AB L. MARTIO (Livius.)
AB PORTIS GABINIS (Livius lib. 1. c. 20.)
AB QVINTIO (Livius lib. 9. c. 19.)
AB RE (Tull. De Orat.)
AB REIPVBLICAE CVSTODIA (Idem ad Fam. lib. 16. ep. 18.)
AB STIRPE (Livius lib. 1. c. 13.)
AB SABINA LINGVA (Varro lib. 4. c. 10.)
AB TVLLO (Livius lib. 1. c. 6.)
AB TITO TATIO (Idem.)
AB TRIBVTO (Idem.)
AB TROIA (Idem.)
AB THEBIS (Idem.)
AB VOLCIS (Livius lib. 3. c. 7. etc.)

Sequuntur nonnulla, ex innumeris, exempla lapidum quae misit ad me eruditissimus IOANNES LABVSIVS.

AB BIBLIOTECE (sic) (Mazzocch. f. 1c; Smetius fol. 103. 2.)
AB *Caio* DISSINIO (Maff. p. 268. 10.)
AB *Caio* VIBIO VARO (Carli Ant. It. t. 1. p. 208. t. 2. p. 148.)
AB *Caio* VIBENNIO HONORATO (Donati p. 465. 7.)
AB CARDINE LANIO (Doni cl. VII. n. 48.)
AB CENSORE (Mazzocchi Tab. Heracl. part. 2. p. 384.)
AB CIPELLIS (Man. O. R. p. 103.)
AB CLOACA MAXIMA (Guasco Mus. Capit. t. 2. p. 84.)
AB. CN. DOMITIO VRBANO (Murat. p. 924. 10.)
AB COMMENTARIIS (Mar. Fr. Arv. p. 499.)

AB CONSERVAS PEDISEQVAS (Fabr. c. III. n. 263.)
AB CORNELIO SVLLA (Pratill. Via App. l. 3. c. 1.)
AB DIVO AVGVSTO (Mur. 1091. 1)
AB DIVO PATRE (Grut. p. 114. 1.)
AB DIVO TRAIANO (Gori t. III. p. 291. Idem alio in lapide apud Spon. Misc. sec. 3. art. 1.)
AB FONTEIS (Zaccar. Excurs. per Ital. p. 27.)
AB FVNDAMENTIS (Visconti Mon. Gab. p. 123.)
AB LABERIO MAXIMO (Torre Mon. vet. Ant. p. 385.)
AB LATINORVM (Fast. Ann. Romani. Martius p. 19.)
AB *Lucio* TITIO (Gori Insc. Etr. t. II. p. 10.)
AB L. PORCIO (Man. O. R. p. 92.)
AB *Lucio* LICINIO (Marini Frat. Arv. p. 318.
AB LVCO SEMELES (Grut. p. 643. 8.)
AB. LVCO LIBILINA (Man. O. R. p. 275.)
AB *Marco* LIBONE (Cal. Amitern. Septemb. ap. Foggin. p. 113.)
AB MARMORIBVS (Grut. 25. 12.)
AB NIGRO ET COSCONIANO (Fabr. c. x. n. 331.)
AB NISO (Murat. p. 921. 3.)
AB NOBIS (Grut. 623. 8.)
AB PAIMENTO (Fabr. c. 3. n. 235.)
AB POSSESSORIBVS (Croce Atti Soc. Patriot. di Mil. t. 3. p. 392.)
AB PRIVATO (Donati p. 450. 5. 471. 12.
AB Q. SVLPICIO (Grut. p. 827. 5.)
AB RADICE (Marin. Pap. p. 332.)
AB RATIONE FISCI (Marm. Salonit. p. XX. 7.)
AB REGIO. AD CAPVAM (Morisani. Marm. Regina p. 172.)
AB RIVO INFIMO (Zaccar. Excurs. per Ital. p. 27. p. 297.)
AB ROMVLO (Fast. Ann. Rom. Ianuar. p. 10.)
AB RVTVLIS (Ibid. Aprilis p. 60.)
AB SCRIBONIANO (Fabr. c. III. n. 671. Morc. p. 150.)
AB SACRARIO DIVI AVGVSTI (Vignoli Inscr. Select. p. 278.)
AB SE (Smet. fol. 16.)
AB SOCIIS (Fabr. c. VI. n. 59.)
AB SOLO (Man. O. R. 2. p. 86.)
AB SVPELLECTILE (Bianchini Sepolcro de' Servi ec. p. 35.)
AB STRVCTVRA (Fabr. III. 638.)
AB TERT*io* SER*vo* (Marin. Frat. Arv. p. 318.)
AB TIB*erio* CAESARE (Morc. de Stilo p. 167.)
AB TIBERIO CL*audio* HILARO (Marin. Fr. Arv. p. 223.)
AB T*ito* FVRIO (Mur. 520. 6.)
AB TOBIS (Oderic. p. 230.)
AB TRIBVS SOCIIS (Fabr. c. III. n. 248.)
AB TRVNCO (Morc. p. 361.)
AB VEHICVLIS (Smet. f. 106. 4.)
AB VIA ANNIA (Grut. 149.)

DILUCIDAZIONE

d' un passo di Cicerone nell' epistola XII ad Familiares *del libro V* ad L. Lucceium.

NELLA lettera di Cicerone a L. Lucceio, che sta nel lib. 5. ep. 12. delle Familiari, leggesi *cujus studium in legendo non erectum Themistoclis fuga redituque retinetur?*

Questo passo ha dato molto da fare agli eruditi, perchè vi si parla del *ritorno* di Temistocle, di cui tacciono tutti gli Storici antichi. *Reditum Themistoclis post fugam non invenio* (scrisse Paulo Manuzio); *forte sequutus est Cicero Annales, quos neque Plutarchus, neque Probus viderint (idest Cornelius Nepos) aut quibus habendam fidem non putarint, quando et de interitu ejus aliter alios existimasse in Bruto legimus. Memini cum homo ingeniosus, industriaque excellens familiaris meus Hieronymus Ferrarius, cui mortuo bene sit, legendum opinabatur, INTERITV pro REDITV. Que conjectura et si dissentit ab antiquis libris, tamen quia cum sententia congruit, praetermittendum non fuit.*

Il Camerario aggiunge: *Quaerendum quam fugam, reditumque dicat Cicero Themistoclis. Non enim certe rediit ille, quamvis, ut Thucidides scripsit, adversis ventis relatus fuerit rursus ad Classem Atheniensium. Sed hoc, reditum vocare certe non possumus; qua propter considerandum an non et hoc inter* ἁμαρτήματα, *quae* μνημονικὰ *dicuntur, numerandum esse videatur, ut in animo fuerit Ciceroni, tum, cum, haec scriberet, Alcibiadis historia, neque advertens ipse posuerit nomen Themistoclis. De Alcibiadis enim exilio et fuga e Sicilia, deque illius revocatione et reditu historia est illustris et copiosa et apud Thucydidem et Xenofontem.* Ma, con rispetto dovuto al Camerario, mi sembra questa sua idea un modo ben facile per toglier di mezzo ogni difficoltà; basta supporre negli Scrittori uno sbaglio di memoria. Per altro non so se dei simili sbagli possano citarsi in Cicerone. Se parlassimo di Plutarco, la cosa potrebbe accordarsi più facilmente; poichè non mancano esempi che la memoria

qualche volta gli abbia fatto prendere sbaglio nell' attribuire ad uno quello che era detto d' un altro. A me pare che prima di decidere alcuna cosa bisogni ben intendere il senso di Cicerone. Egli dunque esorta Lucceio a scrivere particolarmente la storia delle sue azioni *a principio conjurationis* (*Catilinae*) *usque ad reditum nostrum .... et si liberius, ut consuesti, agendum putabis, multorum in nos perfidiam, insidias, proditionem notabis. Multam etiam casus nostri tibi varietatem in scribendo suppeditabunt plenam cujusdam voluptatis, quae vehementer animos hominum in legendo scripto retinere possit. Nihil est enim aptius ad delectationem lectoris, quam temporum varietates, fortunaequae vicissitudines: quae etsi nobis optabiles in experiendo non fuerunt, in legendo tamen erunt jucundae.* Qui è manifesto che Cicerone parla non di cose liete, ma dispiacevoli; ed in fatti soggiunge: *Quem enim nostrum ille moriens apud Mantineam Epaminondas non cum quadam miseratione delectat? qui tum denique sibi avelli jubet spiculum, postea quam ei percontanti dictum est, clypeum esse salvum: ut, etiam in vulneris dolore, aequo animo cum laude moreretur.* Aggiunge l' esempio della disgrazia di Temistocle: *cujus studium in legendo non erectum Themistoclis fuga redituque retinetur?*

Se, come al Camerario venne in mente, si sostituisca *Alcibiadis*, che ebbe con il ritorno un fine glorioso, non corrisponderebbe l' esempio ad Epaminonda, nè al precedente periodo in cui richiama Lucceio a scrivere specialmente *multorum in nos perfidiam, insidias, proditionem.* Se sostituiscasi *interitu*, come piaceva al Ferrario, non avendo la morte di Temistocle nulla di tragico, ma essendo stata naturale, sebbene in esilio; nulla accrescerebbe di forza all' argomento; anzi Cicerone rigetta come invenzione favolosa l' opinione che morisse di veleno preso da sè medesimo: *Hanc enim mortem rethorice et tragice ornare potuerunt: illa mors vulgaris nullam praebebat materiam ad ornatum* (in Bruto).

Onde anche per sentimento di Cicerone la morte naturale di Temistocle nulla avea di particolare da esser citata al suo proposito.

Al contrario, se resti la lezione *redituque*, può riferirsi al ritorno che fece in patria dopo morte, ed alla sepoltura che di nascosto gli fu data nel Pireo; ed in tal caso viene a rilevarsi la prima disgrazia *della fuga*, e la seconda di *non esser tornato in patria se non che morto.*

Pausania (nel lib. 1. cap. 1. della descrizione della Grecia) aggiunge una circostanza taciuta da Tucidide, da Cornelio Nipote e da Plutarco;

ed è che nel Pireo esisteva tutta via a tempo suo il sepolcro di Temistocle = *Dicono che gli Ateniesi avessero pentimento dei cattivi trattamenti fattigli*, e *che i suoi parenti andassero a Magnesia per ripigliarne le ossa* =

Questo per altro era contro la legge che vietava sotto pena di sacrilegio il seppellire nel territorio Attico chiunque fosse stato reo di tradimento della patria (V. Senof. lib. 1. *de Rebus Graeciae.* Plut. *in Focione*, e Del tardo gastigo della Divinità). Laonde per ammettere il raccouto di Pausania, o bisogna credere che lo assolvessero pubblicamente, avendone riconosciuta l'innocenza, come fanno intendere le parole dell'Autore, *avuto pentimento;* oppure che, in ricompensa de' servigi prestati, gli fosse eretto un sepolcro onorario, nel quale poi segretamente i parenti e gli amici vi ponessero le ceneri riportate da Magnesia. Se ammettasi la pubblica assoluzione, come Pausania sembra di voler dire, giacchè nulla dichiara della segretezza tenuta nel riportare le ceneri, potrà sempre convenire la lezione *redituque;* poichè fu anzi più degno di compassione per essere stato riconosciuto innocente, e ricondotto in patria il suo corpo quando egli più non viveva. Il racconto di Pausania, sebbene non confermato da altri Scrittori, nondimeno è appoggiato dal carattere attribuito da Isocrate agli Ateniesi nell'Orazione *dello scambio*, che cioè spesso si pentivano delle risoluzioni prese in un momento di collera. Anche Diodoro, lib. 4., scrive che gli Ateniesi pentiti dell'esilio di Teseo, ne riportarono le ossa in Atene e decorosamente le seppellirono. Plutarco l'attribuisce all'ordine dell'Oracolo. (V. Vita di Teseo e di Cimone.)

ESAME CRITICO

della Lettera di Servio Sulpizio a M. Tullio Cicerone in morte di Tullia. Tra le Familiari la v del libro iv.

Nel percorrere le Lettere di Cicerone *ad Familiares* mi venne sottocchio quella di Servio Sulpizio, nella quale si propone di consolare Cicerone per la immatura morte della figliuola Tullia. Leggendola attentamente, mi sembrò una di quelle così dette crie che soglion farsi dagli scuolari, piuttosto che una lettera degna dell' uomo che esser dovesse Sulpizio, dall' idea che ce ne dà Cicerone, specialmente nella lettera 4 del lib. iv. « et ego ipse, quem tu per jocum (sic enim accipio) divitias « orationis habere dicis, me non esse verborum admodum inopem agno« sco ..... Sed tamen facile cedo tuorum scriptorum subtilitati et ele« gantiae. » Lo stile di questa lettera non mostra che timidità; la frequente ripetizione delle medesime frasi, certe maniere basse e comuni si oppongono certamente al pregio dell' eleganza. Per esempio: *plura me ad te de hac re* = *quoque te eque ferre posse* = *noli te oblivisci Ciceronem esse.* Qual cosa di più freddo e puerile della seguente maniera di esprimersi: « quae res mihi non mediocrem consolationem attulit volo « tibi commemorare, si forte eadem res tibi minuere dolorem possit. Ex « Asia rediens, cum ab Ægina Megaram versus navigarem, coepi regiones « circum circa prospicere: post me erat Ægina: ante Megara: dextra « Piraeeus: sinistra Corinthus; quae oppida quodam tempore florentissima « fuerunt, nunc prostrata et diruta ante oculos jacent. Coepi egomet « mecum sic cogitare: hem nos homunculi indignamur si quis nostrum « interiit, aut occisus est, quorum vita brevior esse debet, cum uno « loco tot oppidum cadavera projecta jaceant? Visne tu te, Servi, cohibere, « et meminisse hominem te esse natum? Crede mihi, cogitatione ea non « mediocriter sum confirmatus. Hoc idem, si tibi videtur, fac ante oculos « tibi proponas etc. » Io lascio di considerare la maniera veramente volgare di questa narrazione; qual cosa di più snervato di questa apostrofe: *hoc idem, si tibi videtur, fac ante oculos, proponas?* e poi parlando

ad un Cicerone! Nè meno insulsa è l'ampollosità di quelle parole *prostrata et diruta;* poichè se una città *prostrata jacet*, di necessità è anche *diruta;* e perciò con maggiore sobrietà è ripetuto poco dopo solamente *projecta jacent.*

In quanto poi alle idee ed ai pensieri, trovo che tutta questa lettera sembra un' ampollosa e snervata amplificazione della lettera di Cicerone a Tizio per consolarlo della morte del figlio (Ep. 16. lib. v. ad Familiares), e dell' altra consolatoria del medesimo Cicerone a Bruto (lib. 1. Ep. ad Brutum, ep. 9.) Rimettendomi al confronto che ognuno può farne, ne riporterò qui alcuni passi dei più notabili « Etsi unus ex omnibus « (*scrive Cicerone a Tizio*) minime sum ad te consolandum accommodatus, « quod tantum ex tuis molestiis cepi doloris, ut consolatione ipse egerem: « tamen cum longius a summi luctus acerbitate meus abesset dolor, quam « tuus, statui nostrae necessitudinis esse, meaeque in te benevolentiae, non « tacere tanto in tuo moerore tamdiu; sed adhibere aliquam modicam « consolationem, quae levare dolorem tuum posset, si minus sanare po- « tuisset » Queste parole sono così trasformate nella lettera di Sulpizio: « Etsi genus hoc consolationis miserum atque acerbum est, propterea « quia per quos ea confieri debet, propinquos ac familiares, ipsi pari « molestia afficiuntur, neque sine lacrymis multis id conari queunt: uti « magis ipsi videantur aliorum consolatione indigere, quam aliis posse suum « officium praestare: tamen quae in praesentia in mentem mihi venerunt, « decrevi brevi ad te perscribere: non quod ea te fugere existimem, sed « quod forsitan, dolore impeditus, minus ea perspicias » Qui è messo il consolatore in grado uguale, se non maggiore, di dolore del consolato; ma Cicerone con migliore accorgimento: *tamen cum longius a summi luctus acerbitate meus abesset dolor, quam tuus, statui* etc. Prosegue Cicerone « est autem consolatio pervulgata quidem illa maxime quam « semper in ore, atque in animo habere debemus, homines nos ut esse me- « minerimus, ea lege natos, ut omnibus telis fortunae proposita sit vita « nostra; neque esse recusandum, quominus ea, qua nati sumus, conditione « vivamus: neve tam graviter eos casus feramus, quos nullo consilio vitare « possimus, eventisque aliorum memoria repetendis, nihil accidisse nobis « novi cogitemus » Chi non vede che tutta quella diceria sopra riferita è una esagerazione di questo luogo? « Neque hae (*continua Cicerone*) « neque caeterae consolationes, quae sunt a sapientissimis viris usurpatae, « memoriaeque literis proditae, tantum videntur proficere debere, quantum

« status ipse nostrae civitatis, et haec prolatio temporum perditorum:
« cum beatissimi sint, qui liberos non susceperunt, minus autem miseri
« qui his temporibus amiserunt, quam si eosdem, bona, aut denique aliqua
« republica perdidissent » E nella lettera di Sulpizio « quoties in eam
« cogitationem et tu veneris, et non saepe incidimus hisce temporibus
« non pessime cum iis actum, quibus sine dolore licitum est mortem
« cum vita commutare.... Modo uno tempore tot viri clarissimi interie-
« runt: de imperio praeterea tanta diminutio facta est: omnes provinciae
« conquassatae etc. » E nell'Epistola a Bruto « est enim alienum tanto
« viro, ut es tu, quod alteri praeceperis, id ipsum facere non posse ».
Idea così amplificata nella lettera di Sulpizio: « noli.... imitari malos
« medicos, qui in alienis morbis profitentur tenere se medicinae scientiam,
« ipsi se curare non possunt; sed potius quae aliis tute praecipere soles,
« tute tibi subjice atque apud animum propone. »

Ma tralasciando queste ed altre osservazioni di simil genere, domanderò, come possa supporsi che Sulpizio chiamasse Egina, Megara ed il Pireo *oppida prostrata et diruta et cadavera* etc. Sappiamo da Pausania che Egina sussisteva tuttavia a tempo suo, ed offriva alla curiosità de' viandanti molte cose degne d'esser vedute, le quali dovettero ugualmente sussistere al tempo di Cicerone. Il medesimo Scrittore ci assicura che Megara non fu dai Romani rovinata, perchè quei cittadini *urbem sine certamine Romanis dediderunt.* Il Pireo non era certamente atterrato al tempo di Cicerone, e molto meno poteva dirsi *ridotto un cadavere*. In fatti lo stesso Cicerone, scrivendo ad Attico (lib. 7. ep. 3.), ne parla come di luogo tuttora esistente; anzi tocca la questione che alcuni facevano se avesse dovuto chiamarsi *oppidum*, ovvero *locum* alla greca χωρίον. Quella lettera fu scritta dopo l'anno 703 di Roma, perchè ivi fa menzione di Dolabella come suo genero.

Dopo aver detto Sulpizio « quid autem fuit, quod illam (Tulliam) hoc
« tempore ad vivendum magnopere invitare posset? quae res? quae spes?
« quod animi solatium? ut cum aliquo adolescente primario conjuncta
« aetatem ageret? licitum est tibi, credo, pro tua dignitate ex hac ju-
« ventute generum deligere cujus fidei liberos tuos te tuto committere
« putares. An ut ea liberos ex sese pareret, quos cum florentes videret
« laetaretur? » Dopo, io dissi, di queste parole aggiunge: « illam quam-
« diu opus fuerit vixisse... adolescentibus primariis nuptam fuisse: » ma
il marito di Tullia fu il solo Dolabella, che la sposò l'anno di Roma 703

(V. lib. 2. ad Famil. ep. 15. lib 8. ep. 13. ed ivi le note di P. Manuzio). Nè Cicerone, nè altro scrittore ci dicono che prima fosse maritata a veruno; poco dopo il ripudio fattone da Dolabella morì l'anno 703. Partorì due volte: la prima avanti la guerra Farsalica, quando Cicerone disponevasi ad andare a trovar Pompeo, come è manifesto dall' ultima lettera del lib. x ad Attico. La seconda volta quando Cesare combatteva nella Spagna contro i figliuoli di Pompeo (Lett. 18. lib. vi ad Famil.): nel qual parto morì; mentre Dolabella non avea peranco restituito la prima rata della dote, quando Tullia si trovava tuttora nel puerperio (Ep. ad Leptam lib. vi ad Famil.).

Plutarco ed Asconio Pediano dicono che Tullia morì in casa di Lentulo; ma ciò non vuol dire che Lentulo l'avesse sposata. Il divorzio di lui con Metella avvenne probabilmente intorno al tempo della morte di Tullia; poichè tutte le lettere del libro xiii ad Attico furono scritte negli ultimi sette mesi che Cesare stette in Ispagna (V. argomento del Malaspina al lib. 13. delle lettere ad Atticum). Nella settima Cicerone dà la nuovità ad Attico « Lentulum cum Metella certe fecisse divortium », e nella lettera 20 dice d'aver avuto da Cesare una lettera consolatoria (e ciò ha da intendersi per la morte di Tullia). Forse dopo il divorzio di Dolabella non trovandosi Tullia d'accordo con la matrigna Publilia sposata da Cicerone dopo che ebbe ripudiata Terenzia, se n'andò a stare presso di Lentulo amico del padre; ed in casa di lui avendo partorito del concepimento di Dolabella, susseguentemente morì. Che non fosse in buona intelligenza con Publilia, rilevasi dall' esser certo che appunto per aver questa dimostrato piacere della morte di Tullia, Cicerone la ripudiò.

Vi è anche un' altra cosa da osservare: come mai Sulpizio poteva dire a Cicerone: « Vidimus aliquoties secundam pulcherrime te ferre fortu- « nam, magnamque, ex ea re te laudem apisci: fac aliquando intelliga- « mus aversam quoque te aeque ferre posse. » Ma era forse la morte di Tullia la prima disgrazia di Cicerone? e l'esilio e l'odio de' suoi nemici non aveano bastantemente messo a pruova la sua fortezza nell' avversa fortuna? « Quod si quis existimat (così diceva ai Romani dopo il suo ritorno dall' esilio) « me aut voluntate esse mutata, aut debilitata « virtute, aut animo fracto, vehementer errat. Mihi quod potuit vis, et « injuria, et sceleratorum hominum furor detrahere eripuit, abstulit, dis- « sipavit: quod viro forti adimi non potest, id manet, et permanebit. » Potea tutto ciò essere ignoto a Sulpizio?

Dal complesso di tutte queste considerazioni, ed altre che facilmente

si presentano a chiunque legge con attenzione tutta questa epistola, parmi che se ne deduca non essere genuina, ma scritta o per esercizio scolastico, o per tentare di far illusione alla posterità. Nè pretendo già che questa frode sia stata fatta nei tempi bassi; poichè la totalità dello stile si risente d' un tempo ancor buono, quantunque vi si scorga uno sforzo di stare attaccato alle parole ed all' idee di Cicerone. Dico che è indegna di Sulpizio, perchè manca in più luoghi di precisione, di nobiltà e franchezza dello stile, di convenienza e dignità relativa; ed ammette de' fatti incompatibili colla storia e col tempo di Cicerone. Peccato che questa sola sia stata la fortunata tra tante lettere in questa circostanza scritte a Cicerone da Cesare, da Bruto e da molti altri, le quali sono miseramente perite! Se si usasse d' una severa critica intorno alle lettere che portano in fronte il nome di Cicerone e di altri tra le Famigliari, credo che più d' una apparirebbe sospetta. Paragonando l' altra del medesimo Sulpizio, in cui dà la notizia della morte di Marcello, con questa di cui parliamo, parmi di ravvisarvi molta differenza di stile, nè saprei determinarmi a crederla dello stesso autore. Ma di quella, forse, ne tratterò a parte. Finirò con le parole del Camerario in proposito dell' orazione Ciceroniana *ad Populum et equites Romanos:* « Vt verum fatear mihi « haec semper oratio nescio quo pacto dissolutior et tumidior visa, ut « declamationem alicujus posteriorum esse suspicarer: quae opinio for- « tasse non longissime a veritate abfuerit. »

Lo stesso sospetto hanno avuto gli Eruditi dell' orazione *pro Marcello*, intorno a cui ha pubblicato una nuova congettura il chiarissimo sig. *Augusto Lodovico Guglielmo Jacob* professore di filologia in questa R. Università di Varsavia, attribuendone parte a Cicerone, e parte riguardandola come interpolata da mano posteriore. *Berolini et Hallis* 1813.